

האם היו ספריות 'ציבוריות' יהודיות בימי הביניים?

הצביון האינדיווידואלי של הפקת הספר העברי וצריכתו

מאת מלאכי בית-אריה

א

את הספר העברי בימי הביניים יזמו, הפיקו, צרכו ושימרו באופן אינדיווידואלי, בניגוד לאופי הריכוזי הבסיסי של הפקת הספר הלטיני, היווני, ובמידת מה גם הערבי, בניגוד לפיקוח הסמכותי על העתקת הטקסטים שבכתב הלטיני והפצתם, ובניגוד לשימור הספרים, בעיקר באוספים ממסדיים, קהילתיים ושלטוניים. מניתוח כל העדויות שהותירו מעתיקי הספרים, ומהעדר עדויות סותרות במקורות היסטוריים בלתי ישירים, כגון שאלות ותשובות, עולה ששום ממסד יהודי – מרכזי תורה, בתי מדרש, ישיבות, בתי כנסת או רשויות קהילתיות – לא יזם את העתקתם של כתבי היד העבריים, לא מימן את הפקתם, לא פיקח על טיב הטקסטים ועל נאמנות העתקתם, ואף לא קיבצם ושימרום באוסף קהילתי או לימודי.¹

* מאמר זה יסודו בדברים שנישאו בכנס ה-24 להיסטוריה של מרכז זלמן שזר והחברה ההיסטורית הישראלית, בנושא 'ספריות ואוספי ספרים', ירושלים, סיון תש"ס.

1 על הצביון האישי של הפקת כתבי היד העבריים בימי הביניים כבר עמדתי בקצרה בכמה מחיבורי, למשל: 'The Codicological Data-Base of the Hebrew Palaeography Project: a Tool for Localizing and Dating Hebrew Medieval Manuscripts', *Hebrew Studies: Papers Presented at a Colloquium on Resources for Hebraica in Europe, Held at the School of Oriental and African Studies, University of London, 11–13 September 1989 / 11–13 Elul 5749*, ed. D. Rowland Smith & P.S. Salinger (*British Library Occasional Papers*, 13), London 1991, pp. 167–168; idem, *Hebrew Manuscripts of East and West: Towards a Comparative Codicology (The Panizzi Lectures, 1992)*, London 1993, pp. 81–83, 120; idem, 'Transmission of Texts by Scribes and Copyists: Unconscious and Critical Interferences', *Bulletin of John Rylands University Library of Manchester*, LXXV, 3 (Autumn 1993; *Artifact and Text: The Re-Creation of Jewish Literature in Medieval Hebrew Manuscripts: Proceedings of a Conference Held in the University of Manchester 28–30 April 1992*), pp. 38–39. ראו גם: מ' בית-אריה, 'תולדות הפקתם של כתבי-יד עבריים בימי הביניים: קדמה או נסיגה?', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ח, 12 (תש"ס), עמ' 22–23 (=דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ח [תשמ"ט–תש"ס], עמ' 235–234). ראו גם ספרי: *The Evolvement of Manuscript Production – Progression or Regression (Rosenbach Lectures, 2000)*, University of Pennsylvania Press, forthcoming, שבו אני דן בפרדוקס שבין האופי האישי המובהק של הפקת הספרים מכאן לסטריאוטיפיות של מלאכת הספר וסגנונות הכתיבה בכל איזור גיאוגרפי מסוים.

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סה (תש"ס)]

כתבי היד הלטיניים הופקו ואף נשתמרו בדרך כלל במרכזים של הכנסייה או במוסדותיה. בראשית ימי הביניים היה עיקר ייצורם במנזרים, וספרים קנוניים הועתקו בסקריפטוריה בהתאם לצרכים ולתפקודים כנסייתיים. מקום הפקת הספרים היה אפוא גם מקום קריאתם ושמירתם.² אחר כך הופקו ספרים גם באולפנות הקתדרלות, ולימים באוניברסיטאות ובמכללות. רק בשלהי ימי הביניים החלו להפיק ספרים ביוזמה פרטית, אך במידה רבה במרכזים מסחריים סטוניים. הספרים הלטיניים נשמרו באותן תקופות באוספים ממסדיים שבמקומות הפקתם או באוספים שלטוניים – מלכותיים, חצריים ואריסטוקרטיים (אף כך במידה מרובה בארצות האסלאם). ספריות פרטיות רבות היו רכושם של בעלי תפקידים רמים בהיררכיה הכנסייתית או האריסטוקרטית. את שני הסוגים הללו של ספריות פרטיות אפשר בוודאי לראות כספריות ממסדיות ולא אישיות. אכן, יש הרואים בספריות שהוקמו באיטליה באמצע המאה ה־12 ובמחציתה השנייה, ביוזמה נסיכית ובהשפעה הומניסטית, את גרעינה של הספרייה הציבורית או הממלכתית.³

הפקת הספרים העבריים לעומת זאת היתה כמעט אך ורק פרי יוזמה פרטית והיא נועדה לצריכה אישית. מסקנה זו עולה לא רק מן העדויות הדלות למדי שנותרו בחיבורים ספרותיים ובתעודות מימי הביניים על ייצור הספרים העבריים, העתקת טקסטים, רכישת כתבי יד, צריכתם, שמירתם, תפקודם החברתי, הערכתם וערכם הכלכלי, אלא, בעיקר, מן העדויות המרובות והמכריעות של כתבי היד גופם.

המקורות הספרותיים העומדים לרשותנו על דרכי הפקת הספרים ועל צריכתם כוללים בעיקר את הספרות ההלכתית האירופית – התוספות, שאלות ותשובות וספרי הלכה. נציין במיוחד את ספר חסידים, המקור העברי העשיר ביותר לגבי ספרים בכלל ולגבי מלאכת הסופר בפרט.⁴ המקורות הדוּקומנטריים כוללים בעיקר רשימות של ספרים שנרשמו בעמודים ריקים בכתבי יד אירופיים,⁵ או שנכתבו בפני עצמן, כפי שנמצאו לרוב בגניזה קהיר;⁶ בגניזה

2 על תולדותיהן של הספריות באירופה, בעיקר באיטליה, בימי הביניים, ראו מאמריו המאלפים של ארמאנדו פטרוצ'י: *A. Petrucci, 'Il libro manoscritto', 'Le biblioteche antiche', Letteratura italiana*, ed. A. Rosa, II, Turin 1983, pp. 499–524, 528–554. בספרו: *Reading and Writing Volgare in Medieval Italy, Writers and Readers in Medieval Italy: Studies in the History of Written Culture*, ed. and tr. Ch. M. Radding, New Haven–London 1995, pp. 169–235. על הזהות או החיבור שבין הסקריפטוריום לספרייה במנזרים ראו: שם, עמ' 203–204.

3 שם, עמ' 225–231.

4 השו: ש' אסף, "'עם הספר' והספר", רשומות, א (תרע"ז), עמ' 292–316 (= הנ"ל, באהלי יעקב: פרקים בחיי התרבות של היהודים בימי הביניים, ירושלם תש"ג, עמ' 1–26); הנ"ל, מקורות לתולדות החנוך בישראל, א–ד, תל אביב–ירושלים תרפ"ה–תש"ג, לפי הערך 'ספרים' במפתח; ובעיקר ב, סי' טז, לת, מ, מת, מט; ד, ירושלים תש"ג, סי' יב; מ"א שולואס, 'לתולדות הספר בתחום התרבות של היהדות האשכנזית בימי הביניים', ספר יובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, בעריכת ש' ברנשטיין וג"א חורגין, ניו־יורק תשי"ח, עמ' 337–349.

5 מבין אלה שנדפסו תיזכר הרשימה בת שישים וארבעה הפריטים שנערכה בלוגו (איטליה) בשנת 1494. ראו: *G. Vajda, 'Un inventaire de bibliothèque juive d'Italie', Revue des études*

גם התגלו איגרות בענייני העתקת טקסטים והזמנתם.⁷ כמו כן השתמרו שני חוזים יחידים במינם שנכתבו לטינית: האחד, מפורט ביותר, בין מזמין של שלושה כתבי יד מפוארים ומקושרים לבין סופר במיורקה בשנת 1335;⁸ והאחר, בעניין השאלת ספר ברפואה למשך שנה והענקת הזכות להעתיקו תמורת סכום נכבד, שנערך בין המשאיל לשואל במרסיי בשנת 1316.⁹ כמו כן שרדו אינוונטרים או קטלוגים של ספריות יהודיות שנרשמו בלטינית ונמצאו בארכיונים ספרדיים: אינוונטר משנת 1375 של הספרייה של יהודה ליאון מוסקוני, ורשימת ספריו (מאה חמישים ושישה במספר), שנערכה שנתיים לאחר מכן, לאחר מותו, לצורך מכירה פומבית;¹⁰ ואינוונטר של עשרים ושש ספריות פרטיות (הגדולה שבהן מנתה שבעים וארבעה ספרים) מן העיר חאקה (Jaca) במחוז Huesca שבצפון ארגון, שנערך בסוף שנת 1415.¹¹ כמעט כל העדויות הספרותיות והדוקומנטריות מתייחסות לספרים בבעלות פרטית שהופקו

juives (=REJ), CXXXVI (1967), pp. 473–483
סוף המאה ה"ד", ספר זכרון לשלמה אומברטו נכון, בעריכת ר' בונפיל ואחרים, ירושלים תשל"ח, עמ' 47–62. וראו בפרסומים המאוחרים יותר, גם את הרשימות הרבות שפרסם רוטשילד: J.-P. Rothschild, 'Quelques listes de livres hébreux dans des manuscrits de la Bibliothèque Nationale de Paris', *Revue d'Histoire de Textes*, XVII (1987), pp. 291–346
idem, 'Listes des livres hébreux en Italie: nouveaux (שבעים פריטים); documents pour une typologie', *ibid.*, XIX (1989), pp. 291–339
שנמצאו בכתבי יד בספריות פירנזה, מילנו, פרמה ומינכן, אחת מהן בת תשעים ותשעה פריטים).

6 ביבליוגרפיה של רובן הביא ג' אלוני, שהרבה לפרסמן. הוא העריך את מספרן במאה ועשרים – מחציתן פורסמו קודם לכן. אלוני כינס את הרשימות שגילה בספר העומד לצאת לאור מתוך עזבונו בהוצאת מכון בן-צבי. ראה בינתיים הביבליוגרפיה הכלולה במאמרו: ג' אלוני, 'שתי רשימות ספרים לרושם אחד במאה ה"ד', עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 35–58 (באחת הרשימות מאה שבעים ותשעה ספרים); הביבליוגרפיה בעמ' 41. ראו גם הביבליוגרפיה אצל ג' אלוני וא' שייבר, 'רשימת ספרים אוטוגרף לרב יוסף ראש הסדר', קרית ספר, מח (תשל"ג), עמ' 152–172, 657–658; ג' אלוני, 'כתבי רס"ג רה"ג ורשב"ח ברשימת ספרים מהמאה ה"א', עלי ספר, ו-ז (תשל"ט), עמ' 38.

7 מקורות רבים נסקרו ונוצלו בידי ש"ד גויטיין: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo 'Scribes and Copyists'*, שם, ב, עמ' 228–240, וכן לפי הערכים Books, Scribes, Copyists וכיוצא בהם במפתחות המקובצים, שיצאו לאור כחלק שיש בשנת 1993. המקורות מארץ ישראל רוכזו בפרק 'מלאכת הספרים' בספרו של מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 191–194, ושם גם רמזות לתעודות גופן שהוזכרו בחלקים ב-ג.

8 J.N. Hillgarth & B. Narkiss, 'A List of Hebrew Books (1330) and a Contract to Illuminate Manuscripts (1335) from Majorca', *REJ*, III [=CXX] (1961), pp. 317–320
9 J. Shatzmiller, 'Livres médicaux et éducation médicale: à propos d'un contrat de Marseille en 1316', *Medieval Studies*, XLII (1980), pp. 463–470

10 לאחרונה פורסמו רשימות הספרים בספרו של הילגארת: J.N. Hillgarth, *Readers and Books in Majorca, 1229–1550*, II, Paris 1991, pp. 434–442, וראו שם, על פרסומים קודמים של הרשימה השנייה. ראו גם מאמרו (לעיל, הערה 8), עמ' 297–315, על אינוונטר משנת 1330 של ספריית רפאל דיין במיורקה.

11 E. Gutwirth & M.A. Motis Dolader, 'Twenty-Six Jewish Libraries from Fifteenth-

ביוזמה פרטית, ולמעתיקים שנשכרו בידי אנשים פרטיים כדי להכין בעבורם עותקים של חיבורים לצורכיהם הפרטיים. כל רשימות הספרים האירופיות ומקצת הרשימות המזרחיות הן קטלוגים של אוספים פרטיים. חלק ניכר של הרשימות שנמצאו בגניזה הן ללא ספק קטלוגים של מוכרי ספרים, ואחדות מהן אף נוקבות במחיר הספר. מן המקורות הספרותיים האירופיים עולה בבירור, כי אף שהיו ספרים בבתי כנסת ובישיבות, היוזמה להעתקתם או לנתינתם גם היא היתה פרטית, ולא קהילתית או מוסדית. המקורות הרבים למדי הממריצים את בעלי הספרים להשאילם (הרא"ש, ר' אשר בן יחיאל [1250–1328]), אפילו סמך ידו על דיין שקנס בעשרה זהובים ליום מי שהיה לו ספר וסירב להשאילו¹² מעידים לא רק על מספרם המועט של הספרים, אלא גם על האופי הפרטי של הבעלות על הספרים. הספרים שברשות הציבור באו מהקדשים של עזבונות. התופעה של נתינת ספרי מקרא להקדש של בתי כנסת קראיים ידועה היטב מכתבי הקדשה שנרשמו בכתבי יד רבים שבאוספי פירקוביץ', השמורים בספרייה הלאומית של רוסיה בסנקט פטרבורג. ואולם, הנוהג לרכוש בכתבי כנסת כתבי יד של המקרא לא היה נחלתם של הקראים בלבד. מאיגרת מן הגניזה עולה, שבקיץ של שנת 1100 נפדו באשקלון מאתיים שלושים ספרי מקרא, מאה כרכים קטנים, כנראה של ספרי נביאים, וכן שמונה ספרי תורה ששדדו הצלבנים מתוך הקדשי הקהילה היהודית בירושלים, כאשר כבשו את העיר בשנת 1099.¹³

נראה שבמערב לא נהגו לצבור בכתבי הכנסת עותקים רבים של ספרי מקרא (או ספרים אחרים). העדויות הספרותיות האירופיות הבודדות שבידינו מתייחסות לעזבונות של חומשים, פירושים לחומש ומחזורים בגרמניה, בעיקר ללימוד הנערים או ספרי תורה לשימוש הקהל.¹⁴ בתשובה שכתב בספר, מזכיר הרא"ש את 'ספרי הקהל שילמדו בהם עניי עירם'. מן המקור האשכנזי והספרדי כאחד אפשר להסיק, שספרים בבעלות קהילתית נועדו לחינוך תלמידים עניים. אכן, ילדים באשכנז ובספרד היו צריכים להביא עמם את ספריהם הפרטיים כבואם לבתי הספר. כך עולה בבירור מתשובה שזוהתה כתשובתו של ר' יהודה הכהן, ראש חכמי מגנצא ברבע השני של המאה ה'א',¹⁵ ומתשובה של הר"ז הלוי הכלולה בשו"ת

Century Spain', *The Library: The Transactions of the Bibliographical Society*, Sixth Series, XVIII (1996), pp. 27–53

12 אסף, באהלי יעקב (לעיל, הערה 4), עמ' 3–6.

13 עיינו: ש"ד גויטיין, 'מקורות חדשים על גורל היהודים בזמן כיבוש ירושלים ע"י הצלבנים', ציון, יז (תשי"ב), עמ' 132, 137, 141–142. וראו שם, עמ' 132–133, על ההשוואות שעורך גויטיין עם רשימות המלאי של ספרי מקרא (וספרי תורה) של בתי הכנסת הראשיים בקהילות שונות בפסטאט ובקזיר.

14 על פי הממורבך של נירנברג, ראו: אסף, מקורות (לעיל, הערה 4), ד, עמ' יב–ג.

15 פרסמה א' גרוסמן, 'ר' יהודה הכהן וספרו "ספר הדינים"', עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 33: 'להר' יהודה הכהן ז"ל. ראובן הכהן בנו לבית הספר לפני שמעון ופסק עמו לתת לו לשנה כ"כ (=כך וכך), והביא בנו לבית שמעון, והביא ספרו ללמוד לו, וגם חבריו הביאו ג"כ ספריהם (=הדגשה שלי – מ"ב) והיו מניחין אותם במקום מיוחד להם. עד שהשלימו הספר והתחילו ספר אחר. והניח בנו של ראובן ספרו בבית שמעון ולא הוליכו לבית אביו, ונאבד אותו הספר בבית שמעון, והתחיל שמעון לתבוע שכרו מראובן, וראובן תובע לו ספרו. היכול ראובן לתבוע דמי ספרו משכר שמעון שיש בידו או לא?'

הרשב"א.¹⁶ מציאות זו, שבה אפילו ספרי הלימוד של תינוקות של בית רבן היו פרטיים, ממחישה אולי יותר מכל את הצביון הפרטי של הפקת הספר העברי וצריכתו בימי הביניים המאוחרים. אברהם נ' דאוד כותב בספר הקבלה על ר' שמואל הנגיד: 'היו לו סופרים שהיו כותבים משנה ותלמוד, ונותן במתנה לתלמידים שלא היו יכולין לקנות משלהם בין בישיבות ספרד בין בארצות [אחרות]'. גם בסיפור הגיוגרפי זה באות לידי ביטוי חד משמעי הבעלות והצריכה הפרטיות של הספרים, והעדר פעולה קהילתית יוזמה להעתקת ספרים ולהספקתם לתלמידים.¹⁷ כיוצא בזה עולה גם משתי תעודות לטיניות מספרד, האחת מארגון משנת 1328 והאחרת מסביליה משנת 1332, שיהודים אמידים הניחו ספרים או מימנו את רכישתם בעבור תלמידים בבית מדרש.¹⁸

אפשר שהעדות היחידה ששרדה בידינו על יוזמה למימון ציבורי של העתקת ספרים והשאלתם, יוזמה שבדודאי לא מומשה, כלולה בהקדמתו של ר' יצחק מקורבייל לספרו ספר מצוות קטן (סמ"ק). בתוכנית נועזת ויחידה כמינה קובע המחבר במפגיע את שיטת ההפצה של חיבורו. על כל קהילה וקהילה, לדבריו, לממן את העתקת הסמ"ק, להחזיק בעותק למשמרת, ו'כל אשר ירצה להעתיק או ללמוד בו ישאלם ויחזירם בו ביום'. מחבר הסמ"ק מוסיף, שאם יצטרך שליח של קהילה אחרת לשהות בעיר לצורך העתקת החיבור, יש לשלם לו הוצאות אש"ל מקופת הקהל, ואף נוקב בשיעור התשלום.¹⁹ פרט לתוכניתו יוצאת הדופן של ר' יצחק מקורבייל, שמטרתה היתה הפצה מהירה ומבוקרת של קודקס הלכתי, ובפרט להקדשים ולנתינות של נדיבים, היו הספרים קניינו של היחיד. ויעידו על כך רשימות הספרים והאינוונטרים מן המערב ומן המזרח. הפקתם היתה פרי יוזמתו של הפרט, כפי שמעידות איגרות מן הגניזה, וכך היתה כמובן הפצתם ומכירתם, כמו שעולה מרשימות של מוכרי ספרים שהשתמרו בגניזות קהיר.

ב

האופי הפרטי והאישי של הפקת כתבי היד, צריכתם והחזקתם עולה בבירור ובאופן שאינו משתמע לפנים אחרות ממיון וניתוח כל הקולופונים ששרדו בכתבי היד העבריים מימי הביניים. מספרם של הקולופונים הוא 4,200 בערך, והם קובצו במפעל הפליאוגרפיה העברית, שבחסות האקדמיה הישראלית הלאומית למדעים, במסגרת תיעוד קודיקולוגי של כל כתבי היד העבריים

16 ה, ליוורנו תקפ"ה, ס"י קסו (בסופה, דף לד ע"ב: 'השאלה והתשובה היא לשון הר"ז הלוי ז"ל... וכתבתי כאן לפי שכתבה בה סברת הרשב"א ז"ל'): 'ואשיב תחילה על ג' השאלות אשר רצה... כה"ר שלמה קורקוס לעמוד בהם על דעתי. הא' הנה היא אם המלמד יש לו דין שומר הספרים שמביאין התינוקות לביתו ומוליכים אותם לביתם כשירצו... תשובה אין למלמד דין שומר כלל...'. ציטוט חלקי מן התשובה הביא נ' מוריס, תולדות החינוך של עם ישראל, ב, 2, ירושלים 1977, עמ' 146.

17 אסף, מקורות (לעיל, הערה 4), ד, עמ' יז.

18 שם, עמ' סא.

19 אסף, באהלי יעקב (לעיל, הערה 4), עמ' 13.

שצוין בהם תאריך או שמו של המעתיק. מיון ממצה וסטטיסטי של הקולופונים נערך באמצעות מאגר הנתונים הממוחשב של המפעל, 'ספר־דא', ותוכנת הדלייה המתוחכמת שלו.²⁰ בין אלפי כתבי היד בעלי הקולופונים נמצאו כתבי יד ספורים בלבד שנכתבו בשביל מוסד או קהילה. כל השאר הוזמנו מידי מעתיקים שכירים (מהם היו ללא ספק מעתיקים לעת מצוא בלבד) על ידי אנשים פרטיים לצורכיהם האישיים, או שהופקו בידי אנשים פרטיים בעצמם ולעצמם. גם הדוגמאות הבודדות של בעלות קהילתית אינן חורגות למעשה מן הדפוס הפרטי של הפקת הספר העברי. אף כתבי יד מעטים אלה, כולם פולחניים, לא הוזמנו בידי הקהילה או המוסד, אלא, כפי שמצוין במפורש ברוב המקרים הללו, בידי אנשים פרטיים, והם הקדישום לבית הכנסת או לקהל!

דומה שהדוגמה הקדומה ביותר שבידינו להפקת ספר בשביל הציבור היא מחזור אשכנזי ללא ציון תאריך עם קולופון של הנקדן. בסוף כ"י אוקספורד, הספריה הבודליאנית. Mich. 21,436 שנכתב בסוף המאה ה"ג או בתחילת המאה ה"ד בידי סופר ששמו היה בוודאי יעקב, כתב הנקדן: 'ואני יהודה נקדתי זה המחזור להתפלל בתוכו בקהל ועדה'. בהעדר ציון שם בעלים, יש להניח כי הנקדן התכוון לומר שהמחזור נועד לשליח ציבור, ולא לאדם פרטי המתפלל בבית הכנסת. ואגב כך ראוי להזכיר את החלק הראשון של מחזור וורמס המפורסם, שנכתב בתחילת שנת 1272. מחזור גדל מידות, כבד משקל, מקושט ומצויר זה ודאי שלא נועד לשימוש אישי. אף על פי כן נכתב מחזור מוגומנטלי זה, כמו מחזורים אשכנזיים מפוארים אחרים בעלי קולופונים, לפי הזמנה של אדם פרטי. מן הקולופון שרשם המעתיק במחזור וורמס עולה ברמזו שהבעלים חשון הילדים ביקש להפיק את המחזור כדי להניחו לציבור לעילוי נשמתו.²² החרוזה המשולשת ביידיש שכתב הסופר בחללי תיבת הפתיחה 'בדעתו' – והיא התייעוד הקדום ביותר של לשון היתוך זו – מאששת הבנה זו, שכן היא מכילה ברכה למי שיישא את המחזור לבית הכנסת.²³ בין כך ובין כך, ברור שהפקת המחזור המפואר, שבוודאי נועד לשליחי הציבור בבית הכנסת, היתה פרי יוזמה פרטית.

20 ראו מאמרי: The Codicological Data-Base (לעיל, הערה 1), עמ' 165–197; לנסח מעודכן ראו: M. Beit-Arié, *The Makings of the Medieval Hebrew Book*, Jerusalem 1993, pp. 41–73; idem, 'SFARData: The Henri Schiller Codicological Database of the Hebrew Palaeography Project, Jerusalem', *Gazette du Livre Médiéval*, 25 (Automne 1994), pp. 24–29.

21 A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*, I, Oxford 1886, No. 1025. והשוו גם בערכו בקטלוג המילואים: *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library: Supplement of Addenda and Corrigenda to Vol. I (A. Neubauer's Catalogue)*, Compiled under the direction of Malachi Beit-Arié, Oxford 1994.

22 תיאור מפורט ראו: מ' בית־אריה, 'מחזור וורמס: תולדותיו ותכונותיו הפאליאוגרפיות והקודיקולוגיות', בתוך: מחזור וורמס כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 781/1: Heb. 4⁰: כרך המבואות, בעריכת מ' בית־אריה, ואדוו־ירושלים תשמ"ו, עמ' ט–כו. לגבי ניסוח הקולופון ופירושו ראו: שם, עמ' יא.

23 ראו: ח' שמרוק, 'הברכה המחורזת ביידיש קדומה במחזור וורמס', שם, עמ' ק–קב.

הקדשה מפורשת של מחזור לבית כנסת בפיררה נכתבה בידי מעתיק כתב היד בשנת 1469, והיא כנראה כתב הקדשה ראשון מסוגו ששרד בידינו על גבי ספרים שאינם קראיים. מזמין כתב היד, יעקב בן אליה מקלי, הקדיש את המחזור: 'בתנאי זה שכל ישראל יכולין לקרות בו בבית הכנסת הנז' ולא יוכל שום איש ואישה קטון וגדול להוציאו מבית הכנסת... כי אם ברשות ובהסכמת הפרנסים והממונים'.²⁴

הדוגמה המפורשת הקדומה ביותר להעתקת ספר לצורכי הציבור שהשתמרה בידינו היא משנת 1363 והיא קשורה לקהילה קראית, עדה בעלת מסורת עתיקת יומין של הקדשת ספרי תורה ומקרא לבתי כנסת. דוגמה זו אינה יפה כל כך לענייננו, שכן אין לפנינו ספר בצורת קודקס, אלא ספר תורה, שנועד מעיקרו לבית כנסת. ייחודו של ספר תורה זה, השמור בסנקט פטרבורג, הוא בכך שבסופו כתב סופרו קולופון. הוא ציין בו, שכתב את הספר לאליהו בן יעקב ולפוסירא אחותו לצורך הקדשתו לקהל כוכסו, מקום שיש לזהותו כנראה בדרום קרים.²⁵ מסוף המאה ה־12 נותר קולופון, ללא כתב היד גופו – שהיה מן הסתם כתב יד של המקרא – שרשם מעתיק בשנת 1490/1 בעבור שמואל בן יהודה הכהן אבן אלכאון, שהקדישו 'לכנסת דאר שמה'. מזמין כתב היד לצורך הקדשתו לבית הכנסת ידוע לנו כתלמיד חכם קראי, שהעתיק לעצמו שלושה כתבי יד בערבית-יהודית בשנת 1502, אחד מהם בקהיר.²⁶ שני כתבי יד מסוף המאה ה־12 מתימן נכתבו במפורש בעבור בית כנסת, שניהם בצנעא. האחד, ספר כתובים, נכתב על פי הקולופון בשנת 1484/5 בידי יוסף, בנו של הסופר המהולל בניה, בשביל בית הכנסת בעיר. ברם, בראש כתב היד כתב הסופר כתובת בכתב גדול ובה ציין את שמו של מממן ההעתקה.²⁷ בכתב היד האחר, שאינו פולחני (פירוש המשניות לרמב"ם, סדר נשים, בערבית), אין כל זכר למזמין הפרטי, והקולופון, שהוא עלום שם המעתיק, מסתפק בציון השלמת ההעתקה בשנת 1496/7: 'על שם בית הכנסת הקדושה'.

העדויות הישירות של הקולופונים, המשמשים תעודות היסטוריות אותנטיות ואמינות יותר מטקסטים ספרותיים חמקמים, מורות אפוא, שהפקת הספר העברי בימי הביניים היתה פרי יוזמה של היחיד ולא של הרבים. גם במקרים המעטים ביותר שבהם הופקו ספרים לבתי כנסת, היו אלה פעולות יוזמות של יחידים, שמיימנו את העתקת הספרים והקדישום לציבור.

24 כ"י לונדון, Valmadonna Trust 10; ראו: *The Hebrew Manuscripts in the Valmadonna*

Trust Library, ed. B. Richler, [London] 1998, no. 103, pp. 61–63

25 כ"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, EBP. I A 35 (A. Harkavy & H.L. Strack,)

Katalog der hebraischen Bibelhandschriften der kaiserlichen öffentlichen Bibliothek in

St. Petersburg, St. Petersburg–Leipzig 1875, p. 220. הספר נכתב בכוכסו, ואפשר שיש

לזהות את המקום עם Kokkoz (Kokkos) שבדרום קרים. מכל מקום, שנים לאחר מכן פעל הסופר,

יהודה בן אליהו האדרונופוליטי, בקרים: הוא כתב את כתב ההקדשה של ספר תורה שניתן לבית

הכנסת של הקהילה הקראית בסולכט (Sary Krym, Solkhat) בשנת 1389/90 (כ"י ניו יורק,

אוניברסיטת קולומביה, X893 B4776).

26 כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 1405, Micr. 1405, וכתבי יד סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של

רוסיה, EBP.-AP. I 1781; EBP.-AP. II 1868

27 כ"י ירושלים, פרופ' מ' בניהו; ראו תיאורו: ק' סיראט, מ' בית-אריה ומ' גלצר, אוצר כתבי-יד עבריים

מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה'ש, ג, ירושלים-פאריס תשמ"ז, כ"י 118, III.

המסקנה שהפקת הספר העברי הכתוב ביד וצריכתו כאחד היו בעלי צביון אינדיווידואלי מתעצמת משמתברר לנו, מתוך העדויות הישירות והעקיפות של הקולופונים, כי לפחות מחציתם של כתבי היד ששרדו בידינו עם קולופונים נכתבו בידי מעתיקים לעצמם. ליתר דיוק, רק בעשרים ושניים אחוז של הקולופונים מצוין במפורש שהמעתיקים כתבום לעצמם. שלושים וחמישה אחוז מהם מעידים שכתבי היד נכתבו על פי הזמנה של בעלים פרטיים בידי מעתיקים שכירים, מקצועיים או מקצועיים למחצה לעת מצוא, ובשלושים ושישה אחוז מאלפי הקולופונים לא צוין כלל יעד ההעתקה.²⁸ אני מבקש לטעון, כי רוב כתבי היד שבקולופון אשר בסופם לא פירש המעתיק אם הפיק את כתב היד לעצמו או לזולתו, אלא הסתפק בניסוח סתמי, היו ספרים בהפקה עצמית לתצרוכת אישית. קשה מאוד להניח שסופר שנשכר להעתיק ספר יכתוב קולופון ולא יציין בו את שם הבעלים ששכרו, ציון שנודע לו גם ערך משפטי להוכחת הבעלות על החפץ. לעומת זאת, מתקבל על הדעת שאדם – שהיה בוודאי משכיל אם לא תלמיד חכם ומלומד – המעתיק ספר במו ידיו לשימושו הפרטי, לא יקפיד לציין את שמו בקולופון.

עם זאת, יש לשער שלא כל הקולופונים שאינם מיועדים היו של מעתיקים לעצמם, ואין להניח ששישים אחוז מכתבי היד הופקו לצריכה עצמית. מקצת כתבי היד הללו, בעיקר אלה שהועתקו בהם טקסטים מבוקשים ושימושיים, היו עשויים להיכתב בידי סופרים מקצועיים גם מבלי שהוזמנו מראש, מתוך הנחה שיימכרו לבעלים מזדמנים או למוכרי ספרים. אכן, נשתמרה בידינו עדות מפורשת אחת למציאות שכזו. בקולופון של כ"י רומא, קונטנזה 3104, קובץ בקבלה שהועתק בספרד במאה ה"ט, אנו קוראים לאמור: 'כתבתי זה הספר של ליקוטינ וענינים אחרים של קבלה למי שירצה אותו לקנות נאם אשתורן בן... יהודה בן אבה'. כיוצא בזה אפשר להניח, שאם סופר ורב אמן מהולל כיאל בן שמעון כותב ומצייר הגדה של פסח ואינו חותם אותה בקולופון, אות היא שההגדה לא הופקה בהזמנה, אלא נמכרה לסוחר בספרים. אפשר ש"י פרמה, ספריית פאלאטינה Parm. 2406 (קטלוג די רומי 481), שכתב יחיאל בן משה ללא ציון תאריך, בערך בסוף השליש הראשון של המאה ה"ד,²⁹ יש בו ראייה לאפשרות זו של הפקת ספרים בשביל חנויות. בקולופון ציין המעתיק: 'וכתבתיהו לחנות למנולא', היא העיירה Amandola. אפשר להצביע על עוד כשני תריסרי קולופונים שמניסוחם עולה שנכתבו בשביל קונים מזדמנים. ברובם יש אזכור סתמי של הבעלים,³⁰ או

28 השוו גם: The Codicological Data-Base (לעיל, הערה 1), עמ' 167–168 (=עשיות הספר העברי [לעיל, הערה 20], עמ' 43–44); Source: M. Beit-Arié, 'Colophons in Hebrew Manuscripts: Source of Information on Book Production and Text Transmission', *Scribi e colofoni: Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa; Atti del seminario di Erice, X Colloquio del Comité international de paléographie latine (23–28 ottobre 1993)*, ed. E. Condello & G. De Gregorio, Spoleto 1995 (*Biblioteca del 'Centro per il collegamento degli studi medievali e umanistici in Umbria'*, 14), pp. 500–501

29 הוא העתיק לעצמו את כ"י דרודן, ספריית המדינה, Msc. Ea. 140a, בשנת 1332 בפירוג'א (מלבד שני הקונטרסים האחרונים שהעתיק ב'למנולא').

30 למשל: 'הש' ברחמינו יזכה לאדון הספר הזה להגות בו ובשאר ספרי הקדש...' (כתב יד של פירוש ריקנטי שנכתב בבולוניה בכתיבה ספרדית בשנת 1399; בידי משפחת ריקנטי, תל-אביב).

שמקום הזכרת שם הבעלים הונח ריק, כדי שישורכב בעתיד, או שכתב היד הבלתי מיועד נמכר סמוך להשלמת העתקתו והסופר הוסיף לו שטר מכר שבו נקב בשם הקונה.³¹ כך או כך, לשיעור כה גבוה של הפקה עצמית של ספרים בחברה היהודית – לפחות מחצית מן הספרים שהופקו בימי הביניים – אין דומה בחברות אחרות, ובעיקר לא בחברות הנוצריות. מלבד הקף האוריינות של החברה היהודית המשתקף בנתונים אלה, נודעות לכך גם השלכות מרחיקות לכת על אופי מסירת הטקסטים העבריים. הקולופונים אכן מספקים לנו ראיות על כך שאותם תלמידי חכמים ומשכילים שהעתיקו ספרים לעצמם לא היססו להטביע את חותמם האישי על הטקסטים, בהתערבם באופן מודע וביקורתי במסירתם.³²

ג

אי אפשר לדון בדרכי הייצור האינדיווידואליים של הספר העברי ולהתעלם משתי תופעות הנראות כקולקטיביות וקשורות להעתקת כתבי יד. תופעה אחת כרוכה בכתבי היד מרובי הידיים, והאחרת בכתבי היד המעטים שנכתבו בישיבות ובבתי מדרש. חרף העובדה, העולה במלוא הקפה הגורף מן הקולופונים שהשתמרו בידנו, שכתבי היד העבריים הופקו כמעט ללא יוצא מן הכלל בצורה פרטית ואישית, היינו, בידי סופרים שאנשים פרטיים שכרו באופן אישי, או בידי אנשים פרטיים לשימושם האישי, נמצא שבערך עשירית מכתבי היד שבהם יש ציון תאריך או ציון שם של מעתיק הועתקו בידי מעתיקים אחדים בכפיפה אחת.³³ אפשר שבין רבבות כתבי היד חסרי הקולופונים שיעור ההעתקים מרובי הידיים גדול עוד יותר. מספר המעתיקים ששיתפו פעולה בהעתקות אלה נע בין שניים לאחד-עשר. שיעור כתבי היד מרובי הידיים רב יותר באשכנז, ונמוך מאוד במזרח, ובעיקר בתימן.

האם העתקים אלה מעידים על הפקה מוסדית או קיבוצית כלשהי, למרות העדר תיעוד היסטורי על כך? ושמה יש בהם כדי להורות על קיומם של בתי מלאכה מרובי עובדים שעסקו בייצור ספרים ובהפצת טקסטים באופן מסחרי ובהקף גדול? נראה שהתשובה לשתי האפשרויות שלילית. דומה שההוכחה העיקרית לכך היא העובדה, שהעתקים מרובי ידיים

31 למשל, אברהם בן משה מכזרייא כותב קולופון ארוך בלתי מיועד בסוף כתב יד שהעתיק בביזנטיון בשנת 1402: ארבעה חודשים לאחר כתיבת הקולופון מכר את כתב היד וכתב שטר מכר מפורט בסופו (כתב היד היה בידי סוחר ספרים בירושלים).

32 השו: בית-אריה, 'Transmission of Texts (לעיל, הערה 1); M. Beit-Arié, 'Publication and Reproduction of Literary Texts in Jewish Medieval Civilization: Jewish Scribality and Its Impact on the Texts Transmitted', *Orality, Textuality, and the Materiality of Jewish Tradition: Representations and Transformations*, ed. Y. Elman & I. Gershoni, New Haven-London 2000.

33 על התופעה ועל הדרכים המסייעות להבחין ולהפריד בין הידיים השונות השוו: מ' בית-אריה, 'סטריאוטיפיות ואינדיבידואליות בכתיבותיהם של מעתיקים מימי הביניים', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 54-72; ובגרסה מורחבת באנגלית בתוך ספרי: עשיות הספר העברי (לעיל, הערה 20), עמ' 77-92; וראו גם שם, עמ' 43-44.

אינם ידועים לנו רק ביחס לספרים שהופקו בהזמנה, אלא גם ביחס לספרים שהופקו לצריכה אישית של המעתיק בעל הקולופון. אם נחשיב את מרבית כתבי היד הבלתי מיועדים ככתבי יד בהפקה עצמית, נמצא שהתופעה של העתקה הטרוגנית רווחה בעיקר בספרים שהופקו לצריכה עצמית. אל ייפלא הדבר בעיניכם. העתקות שלא היו הומוגניות נחשבו, למצער באשכנז, כפחותות ערך, כפי שנימק מהר"ם מרוטנבורג בתשובה שעניינה 'סופר שמושכר לכתוב ספר שלם אם יכול לחזור בו'. מדוע הסופר אינו יכול לחזור בו: 'דהוה ליה כדבר האבד שהרבה מזיק לספר שהוא משתי כתיבות'.³⁴ זאת ועוד, הסופרים שהצטרפו לסופר הבכיר בהפקת ספר מרובה ידיים אינם נזכרים כלל בקולופונים, שלשונם לעולם לשון יחיד. נראה אפוא שהמעתיקים עלומי השם הנוספים שהשתתפו בהעתקה היו בני משפחתו של המעתיק הבכיר, שכתב את הקולופון האישי בסוף הספר, שוליות – בעיקר בהפקות מקצועיות של סופרים שכירים – או בני משפחה ותלמידים של תלמיד חכם המעתיק לעצמו.³⁵

שני תריסרים של כתבי יד שהועתקו בישיבות (או בבתי מדרש), רובן ספרדיות, בעיקר בספרד עצמה במאה ה'ט"ו (פרט לאחד, כולם מן המחצית השנייה של המאה עד לשנת הגירוש), ואחדות בדרום איטליה ולאחר הגירוש במרוקו ובארץ ישראל,³⁶ אין בהם כדי לערער את הצביון האישי הבסיסי של ייצור הספר העברי וצריכתו. כמעט כל כתבי היד הללו הופקו בידי מעתיק אחד לעצמו או לזולתו – בשלושה מקרים לראש הישיבה – בהיותו

34 מהדורת [לבוב] תר"ך, סימן כג. התשובה מובאת גם במקורות הלכתיים אחרים. בהקשר זה ראוי להביא את ניסוחו של סופר כ"י אמשטרדם, ספריית עץ חיים 2-1 A (מופקד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים). משנה תורה מקושט בהעתק נאה, בשני כרכים, שנכתב בנרבונה בשנת 1282. ברזיל בן יעקב הלוי, שהעתיק את ארבעה-עשר ספרי משנה תורה ליוסף בן אברהם שלומי, מטעים בקולופון: 'כתיבה אחת ומדה אחת קצב אחד לכלם'.

35 השוהו הקולופון של כ"י אוקספורד, הספרייה הבודליאנית Opp. 418 (קטלוג גויבאוואר מס' 1595), כתב יד רב הקי שנכתב ברוסיה (אליז) בשנת 1562, בשלוש ידיים; לפי הקולופון, החל בהעתקה האב (שכתב את הרבע הראשון), המשיכה קרוב משפחה (כרבע נוסף), והשלימה (המחצית השנייה של ההעתקה) הבן, בעל הקולופון. ראו הקולופון ופירוט חלוקת הידיים: M. Beit-Arié, 'Palaeographical Identification of Hebrew Manuscripts: Methodology and Practice', *Jewish Art*, XII-XIII (1986-1987), p. 16 ובגרסה שונה במקצת במבואי לקטלוג המילואים של ספריית הבודליאנה (לעיל, הערה 21), עמ' xxii.

36 ראו: אמנות יהודית, שם, עמ' 16, הערה 1. ראו גם: מ' ריגלר, 'האם היו ישיבות בספרד מרכז להעתקת ספרים?', שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד), עמ' 411-426. כתב היד הקדום ביותר ששרד בידינו ונכתב בישיבה הוא כ"י פריס, ספרייה לאומית, hébr. 976, שנכתב ברומא בשנת 1311-1312: 'בלמדי בבית מדרשו של הרב... יואב'. מלבד כתב יד זה, יש להוסיף את כתבי היד מחוץ לספרד שרמו להם ריגלר במאמרו, עמ' 415, הערה 22, ואת כתב היד שנכתב במונטאלטו שבאיטליה בשנת 1493 ('בבית המדרש', ללא ציון שם העומד בראשו), ושני כתבי יד שנכתבו בידי אותו מעתיק, לאותו בעלים, בכאשאן (איראן) בשנת 1494 ובשנת 1495, בבית מדרשו של ר' השם בן שמואל הלוי. העובדה שכתבי יד אחדים נכתבו בבית כנסת אינה רלוונטית כנראה לענייננו. כתבי יד אלה הועתקו לצריכה פרטית ונראה שלמעתיקהם לא היה מקום נוח יותר לעסוק בהעתקה. לגבי שניים מהם שהעתיק מעתיק אחד בסביליה ראו: אוצר כתבי-יד עבריים, ג (לעיל, הערה 27), III, 3, ובהערותי שם.

תלמיד בישיבה, ואין הם נבדלים משאר כתבי היד שמעתיקהם לא ציינו את מקום העתקתם. אדרבה, ממצעו כתבי היד שהופקו בישיבות אפשר להסיק, כי בתי המדרש לא שימשו מרכז העתקה. כמו כן בולטת העובדה, שכתבי היד שהועתקו בהם לא נועדו לישיבה, למעט אותם כתבי יד שהועתקו לראש הישיבה, והדבר דווקא מדגיש את הפן האינדיווידואלי. אכן, כתבי יד אחדים הם מרובי ידיים, ובכך צפון פיתוי רב לראות בהם מעין מוצרים של סקריפטוריום, פרי הפקה קולקטיבית במרכז לימוד, אבל גם בכך אין לראות תופעה המתייחדת לכתבי יד אלה בלבד. מכל מקום, מיעוט החומר מונע מאתנו להפליג במסקנות מעין אלה.

המסקנה העולה מן המקורות הטקסטואליים והתעודות ומן העדויות שבקורפוס הגדול של הקולופונים של כתבי היד ששרדו מימי הביניים היא כמדומה חד משמעית. הפקת הספר העברי לא היתה פרי יוזמה של הממסד הקהילתי, ההנהגה הרוחנית או מרכזי הלימוד, אלא התנהלה מתוך יוזמה פרטית. במרכזי התורה לא היו מרכזי העתקה או בתי מלאכה מסחריים, שייצרו והפיצו ספרים באופן סיווגי. הפקת הספרים והעתקת הטקסטים נעשתה בידי יחידים, מעתיקים מקצועיים, ששכרו לצורך זה מי שביקשו לעצמם עותק של טקסט מסוים, או בידי תלמידי חכמים ומשכילים שהעתיקו לעצמם. אלו ואלו נעזרו לעתים במעתיקי משנה, שהיו מן הסתם בני משפחה או תלמידים של המעתיק הבכיר. מצב זה דומה לאוטונומיה של כל קהילה וקהילה, בעיקר באירופה, ולהעדר הנהגה סמכותית מרכזית בחברה היהודית המבוזרת בימי הביניים. כשם שהישיבות באירופה המערבית – מרכזי הלימוד שהקבילו למנזרים, לאולפנות של הקתדרלות ולאוניברסיטאות של הכנסייה – היו מוסדות פרטיים, בבעלות הרבנים שעמדו בראשן, וזיקתן לקהילות היתה בלתי פורמלית,³⁷ גם הספרים הופקו ללא הכוונה. אכן, הטקסטים הופצו ללא פיקוח, בערוצים פרטיים בלבד, וממילא לא נוצרה שום מתכונת קבועה ומחייבת של נוסחים. הצביון הפרטי המובהק של הפקת הספרים ושל צריכתם גרם לכך שלא התקיימו ספריות ציבוריות או מוסדיות אפילו בשלהי ימי הביניים, למעט אוספים צנועים של ספרי מקרא ותפילה בבתי כנסת. כשם שהספרים העבריים לא הופקו בצורה ריכוזית וקולקטיבית, כדרך שהופקו ונשמרו כתבי יד לטיניים בממסדים כנסייתיים, כך הם אף לא רוכזו בספריות ממסדיות, אלא נשמרו בספריות פרטיות לרוב, בעיקר במזרח (בתקופות קדומות יותר), באיטליה ובספרד. ייצור הספרים, צריכתם ואיסופם בחברה היהודית היו אפוא אינדיווידואליים באופן קיצוני.

37 אני מודה לפרופ' מרדכי ברויאר, שהעמידני על מעמד זה של הישיבות באירופה המערבית ועל זיקתו לאופי השונה של הפקת הספר העברי לעומת הפקתו של הספר הלטיני.

